

समकालीन ग्रामीण साहित्य (पायखुटी)

प्रा.डॉ.पंकज रघुनाथ देवे

मराठी विभाग प्रमुखकला,

वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सोनगीर ता.जि.धुळे

समकालीन ग्रामीण साहित्याचा विचार केल्यावर 1990 नंतर जागतिकीकरणाचा ग्रामीण जीवनावरही परिणाम झालेला दिसतो. ग्रामीण माणसाच्या वाट्याला आलेले दुःख व दारिद्र्य, कष्ट, आधुनिकता, भांडवलशाही, शेतकऱ्यांवरील अन्याय, अत्याचार, पिळवणूक, शोषण, उपासमारी, राजकारण, आधुनिक यंत्र, शासकीय अधिकाऱ्यांकडून होणारी फसवणूक, भ्रष्टाचार, पारंपारिक , आधुनिक जीवनमूल्यांमध्ये शेतकऱ्यांची झालेली द्विधा मनःस्थितीचे चित्रण समकालीन ग्रामीण साहित्यात दिसते. ग्रामीण साहित्यात कादंबरी हा वाडमयीन प्रकार अतिशय लोकप्रिय झाला आहे. कादंबरी हा वाडमय प्रकार कविता, कथा, नाटक या वाडमयप्रकारापेक्षा वेगळा आहे. सर्व वाडमय प्रकारांचे सत्व पचवून मानवी मन, जीवन आणि त्या भोवतीचा समाज यांच्या शोधासाठी कटिबद्ध असलेला कादंबरी हा एक वैशिष्टपूर्ण वाडमयप्रकार आहे. कथानक, व्यक्तिचित्रण, लेखकाचा दृष्टीकोन, अनुरूप अशी निवेदन तंत्रे, वातावरण निर्मिती, शैली ह्या घटकांनी गद्यात संघटित केलेले वास्तव जीवनाचे चित्रण म्हणजे कादंबरी होय. कादंबरी ही लेखकांच्या अनुभवातून व विचारांतून निर्माण होत असते. प्रत्येक कादंबरीत काहीतरी विविधता, वेगवेगळेपणा असतो. तिला एक अनन्य साधारण रूप प्राप्त झालेले असते. समीक्षेच्या नव्या दृष्टीकोनातून ग्रामीण कादंबरी 'पायखुटी' कडे पाहता येते. संजीव गिरासे यांनी लिहिली असून खानदेश परिसरात तयार झाली कादंबरीतील प्रमुख नायक नाना पाटील यांचा पुतण्या 'इबु' हा इयत्ता चौथी या वर्गात शिकत असतो. त्याला स्कॉलरशिप फॉर्म भरण्यास शाळेतील गुरूजींनी सांगितले त्यामुळे 'इबु' आनंदाने अभ्यास करतो, परंतु स्कॉलरशिपचा फॉर्मच भरला जात नाही. इबू नाराज होतो, रडतो. इबूचे रडण्याचे कारण नाना पाटलास कळताच तो शाळेत तपास करण्यास जातो. मात्र शाळेतील गुरूजी समाधानकारक उत्तर न देता नाना पाटलास उलटून बोलतात. यात वाद वाढून शेवटी गुरूजींची धमकी ऐकल्यावर नानाला राग येतो. घरी जावून शिक्षण विस्तार अधिकारी व मुख्याध्यापकांना तक्रार पत्र देतो. त्यामुळे मुख्याध्यापक व खैरनार गुरूजींचे धाबे दणाणते. शाळा तपासणीसाठी बोरसे साहेब येणार असून मुख्याध्यापक व गुरूजी यातून सुटका करण्यासाठी मार्ग शोधतात. त्यांना पाटील गुरूजी भेटतात ते बोलबच्चन असल्याने ते यातून मार्ग काढतात. बोरसे साहेबांना भेटून नाना पाटील कडून माफी मागतो त्यांना माफ करून तक्रार मागे घेतो.

आपण नानाच्या तक्रारीतून सुटलो याचा आनंद होवून मुख्याध्यापक खैरनार गुरूजी, पाटील गुरूजी शेतात खाण्यापिण्याची पार्टी करतात. त्यात बोरसे साहेबांना जास्त दारू प्यायल्यामुळे गटारीत पडतात. घाण झालेले कपडे काढल्यामुळे बोरसे साहेबांचा अवतार बिघडतो. लोकांना वाटते की, बोरसे साहेबांना मारहाण झाली. त्या गैरसमजुतीमुळे संपूर्ण गावात अफवा पसरते की, बोरसे साहेबांना नाना पाटलांनी मारहाण केली. ही बातमी बोरसे साहेबांचा मेहुणा सुभाष पर्यंत पोहोचते. सुभाषला नानाचा राग येतो व नाना पाटलास धडा शिकविण्याचा निर्धार मनात करतो. संधी साधून तो नाना पाटलाला इलेक्ट्रिक मोटर चोरण्याच्या गुन्ह्यात अडकवतो. आपल्याला या गुन्ह्यात सुभाषने अडकवले हे नाना पाटील शोधून काढतो. सुभाषने असे का केले याचा ही तो शोध घेतो. आपला दोष नसतांना आपल्याला अडकवले म्हणून त्याला राग येतो. सुभाषला अहल घडवायची अशी मनाशी खुणगाठ बांधतो. त्यानंतर तो पोलीसांशी हात मिळवणी करून जयवंताला पोलीस स्टेशनमध्ये जमा असलेली इलेक्ट्रिक मोटर घेवून जाण्यास सांगतो. जयवंत नेमकी सुभाषची मोटर सायकल आणतो. त्यावरून जयवंत पोलीस स्टेशनमधील ईलेक्ट्रिक मोटर घेवून जातो. त्यावेळी नाना पाटील त्याचे व मोटर सायकलचे फोटो काढतो. सुभाषला व जयवंतला पोलीस स्टेशनमधून मोटर चोरीच्या गुन्ह्यात अडकविण्याची धमकी देतो. सुभाष नाना पाटीलला 'पायखुटी'त अडकविण्याचा प्रयत्न करतो. मात्र नानाच त्याला कायमचा पायखुटीत अडकवितो. त्यानंतर मुख्याध्यापक गायकवाड, खैरनार गुरूजी, पाटील गुरूजी यांनाही 'पायखुटी' लावतो.

या कादंबरीतील नाना पाटील आपल्या उद्योगधंद्यात मग्न असतो. कष्टाळू मेहनती असतो. मुंबईचा चोर बाजारातून मोटर विकत आणतो. त्या इलेक्ट्रिक मोटारीस स्वतः रात्रंदिवस मेहनत करून दुरुस्त करतो. ती इलेक्ट्रिक मोटर व्यवस्थित झाल्यावर तो विकतो. इलेक्ट्रिक मोटर रिवाईडिंग करतो. नाना पाटील कुणालाही फसवत नाही. आपल्या आई वडीलांशी प्रेमाने वागतो. अगदी साधे सरळ जीवन जगणारा नाना पाटील कुणाच्याही अध्यात-मध्यात पडत नाही. त्याच्या वाट्याला कोणी आले तर मग त्याला अहल घडविल्याशिवाय राहत नाही. मॅट्रीक शिकलेला नानाला कायद्याचे ज्ञान आहे. नाना सत्य व न्यायप्रविष्ट आहे. एक सभ्य व्यक्तीमत्व आहे, परंतु नानाच्याच बाबतीत असे घडते की, नानाने आपल्या पाव्हण्याला मारहाण केली असा गैरसमज सुभाषला होता आणि तो सापळा रचून नानाला इलेक्ट्रिक मोटर चोरीच्या गुन्ह्यात अडकवितो. नाना हुशार व चाणाक्ष असल्यामुळे त्यातून सही सलामत सुटतो पण त्यासाठी त्याला खटाटोप करावा लागतो. सुभाषची खोड मोडावी म्हणून सुभाषलाच तो गुन्ह्यात अडकवितो. भविष्यात कोणीही आपल्याला फसवणार नाही याची तरतूद करून ठेवतो.

क्षमा करणे हा त्याचा धर्म आहे. घरी शत्रू जरी आला तरी त्याला चहापाणी किंवा वेळप्रसंगी जेवण करून पाठवितो. माणुसकीचा धर्म पाळतो. त्याचा सत्य परेशान होता है ! पराजित 'नही' यावर विश्वास आहे. याउलट सुभाष सुडभावनेने नानाशी वागतो. गैरसमज, अहंकार, अनैतिक वागल्यामुळे सुभाषलाही अदल घडते त्याच्यात तिरस्कार व असुया भरलेली दिसते. तो नानाला गुन्हात अडकवितो. तेव्हा जयवंतला देखील या कामात सहभागी करून घेतो. सुभाषला बोरस साहेब समजवितात. खरं काय घडलं ते सांगतांना नानांचा यात दोष नाही असेही सांगतात. मात्र सुभाष म्हणतो नानाने शाळेत तक्रार करायलाच नको होती. म्हणून तो नाना पाटीलला अडकवितो. सुभाष व जयवंत या व्यक्तिचित्रणातून असे दिसते की, आजच्या खेड्यातील माणुस बदलत चालला आहे. अध्यामाच्या वाटेने जाणारी ग्रामीण माणसाची पिढी कमी होतांना दिसत आहे. ग्रामीण माणुस, ग्रामीण तरुण नीतीमूल्यांना पायी तुडवत जातांना दिसत आहे. राग, द्वेष या अवगुणांमुळे चांगल्या वाईट मधील फरक पाहणे त्याने टाळलेले दिसते. ग्रामीण भागातील तरुण, शांत, कष्टकरी, वारकरी राहिला नाही तर तो देखील सुडभावना, तिरस्कार, क्रोध, अहंम या विकाराच्या आहारी गेलेला दिसतो. त्याच्या अशा वागण्यामुळे नानाला जयवंतला पोलीस स्टेशनला चकरा माराव्या लागतात.

या कादंबरीत नाना पाटलांच्या घटनेच्या अनुषंगाने पोलीस खाते व शिक्षण खात्याला लागलेली लाचलुचपत व लाचारीपणाची किड सामान्य माणसाला त्याचा होणारा त्रास याचे मार्मिक चित्रण आले आहे. त्यात जयवंत हा पत्रकार असतो. प्रसारमाध्यमांनी किती निरपेक्ष असावे याची जाणिव येथे व्यक्त होते. ह्यात ग्रामीण स्त्री उंबदट्ट्याच्या आत असणारी दिसते. ती पोलीस स्टेशन, कोर्ट कचेरीला घाबरणारी आहे. घरी आलेल्या पाहुण्यांचे आदरातिथ्य करणारी आहे. दार वहीणीच्या नाते संबंधात थड्डा मस्करी करणारी आहे. या कादंबरीत ग्रामीण स्त्री चाकोरीबध्द जीवन जगतांना दिसते. एखाद्या समाजाचे वास्तव चित्रण कादंबरीत येण्यासाठी, त्या समाजाची बोलीभाषा कादंबरीत घेणे आवश्यक आहे. या कादंबरीत खान्देशी ग्रामीण बोलीभाषा वापरण्यात आली आहे. खान्देशातील शेतकरी कुटूंबाचे, ग्रामीण समाजाचे वास्तव चित्रण आले आहे. अहिराणी बोलीचा वापर केल्याने खान्देशी चालीरीती, आचार विचार, आहार विहार मनाला स्पर्शन जाणारे आहे. खान्देशी ग्रामीण जीवनशैली, ग्रामीण समाजमन, ग्रामीण संस्कृती व लोकतत्वे यांचे चित्रण खान्देशी बोलीतून साहित्यात आणण्याचे मोलाचे काम लेखक करतात.

या कादंबरीतील कथानक, नायक-नायिका भोवती फिरणारी रंजनवादी नाही. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय असा कोणताही संघर्ष नाही. गाव-गावकी, भाऊ भावकी असाही संघर्ष नाही. माणसाने माणसासाठी निर्माण केलेली आपत्ती आहे. माणसाच्या मनात लागलेली किडलेली मन एखाद्या माणसाला किती अपायकारक ठरते. माणसाविरुद्ध माणुस चांगल्या विरुद्ध वाईट प्रवृत्तीचा संघर्ष आहे. मात्र 'सत्य पराजित नाही होता' याची प्रचिती कादंबरीच्या शेवटी येते. कादंबरीचा शेवट सुखात्म, सकारात्मक आहे, आशावादी आहे. शेवटी 'इबू' निरोप आणतो. शाळेत नवोदय परीक्षा फॉर्म भरला जाणार आहे. तेव्हा नाना म्हणाले, नवोदय परीक्षेसाठी तू फॉर्म भर मी पुस्तके आणतो. शेतकरी जीवनाची विस्तृत गाथा ग्रामीण कादंबरीत मांडली जाते. ग्रामीण जीवनाचा व्यापक धांडोळा ग्रामीण कादंबरीत होत असते. यात शेतकऱ्यांचे शेतात, गुराढोरांमध्ये हिरव्या निसर्गात रमणारा, कोरड्या चटणी भाकरीवर समाधान मानणारा, भरलेले शेत पाहून हरखून जाणारा शेतकरी दिसतो. तसेच निसर्गाच्या कोपाने विव्हळणारा, महागाईपुढे गुढघे टेकणारा कर्जबारीपणामुळे आत्महत्या करणारा शेतकरीचे चित्रण ग्रामीण कादंबरीत मांडले गेले. 2000 नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या वेदना तीव्र स्वरूपात मांडल्या गेलेल्या दिसतात. 'बारोमास' (2002) कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येबरोबर सुशिक्षित बेरोजगार ग्रामीण तरुणांचे उद्ध्वस्त जीवन 'गराडा' (2002) दुकानदार व नोकरदारांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण 'पाडा' (2003) या कादंबरीत केली. उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्याला शासकीय धोरण, व्यापारी, दलाल यांना शरण जाणारा शेतकरी, 'भिरूड' (2005) यात जातीयवादी मराठवाड्यातील व विद्यापीठ नामांतर विषयीचे चित्रण आलेले आहे. 'रौदाळा' (2008) ग्रामीण भागात पोहचलेले राजकारणाविषयीचे बारकावे मांडलेले आहेत. 'पोटमारा' (2016) या कादंबरीत सुशिक्षित ग्रामीण तरुणांची व्यथा शिक्षण संस्थांची मनमानी, शेती व्यवसायातील अडचणी, विहीर खोदणे, मोटर बसविणे यासाठी लागणारा खर्च यामुळे आत्महत्या करणारा तरुण शेतकरी 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' (2018) या कादंबरीत अवेळी आलेल्या पावसामुळे शेतकऱ्याचे नुकसान होते. त्यामुळे कर्जात बुडणाऱ्या शेतकऱ्याची पत्नीसह आत्महत्या असे ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांविषयीचे विचार मांडले गेले. 'पायखुटी' (2019) या कादंबरीत शेतकऱ्यांच्या निसर्गाच्या किंवा शासनाच्या मनलहारीपणामुळे होणाऱ्या समस्यांपेक्षा मानवाने मानवासाठी दूषित मनाने निर्माण केलेल्या समस्यांचे वर्णन या कादंबरीत आले आहे.

संदर्भ :-

- 1) गिरासे संजीव, 'पायखुटी', विजय प्रकाशन, नागपुर, प्रथम आवृत्ती 2019
- 2) डॉ.साळुंखे रामचंद्र, 'ग्रामीण कादंबरी : आकलन आणि विश्लेषण', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2013.